

Bogdan Wachowiak

Pomorze w polskich badaniach historycznych lat 1953-2002 (pięćdziesięciolecie Zkładu Historii Pomorza IH PAN)

Acta Cassubiana 4, 277-294

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BOGDAN WACHOWIAK

**POMORZE W POLSKICH BADANIACH
HISTORYCZNYCH LAT 1953-2002
(PIĘCDZIESIĘCIOLECIE ZAKŁADU HISTORII
POMORZA IH PAN)**

Pomorze, a zwłaszcza jego zachodnia część określana dzisiaj jako Pomorze Zachodnie, należało do regionów, których dzieje do 1945 roku były bardzo słabo, tylko fragmentarycznie i wysoce niezadowolająco zbadane przez historyków polskich. Ten stan rzeczy wynikał z różnych powodów. Na pierwszym miejscu należy odnotować, że w okresie rozbiorów historycy polscy pozbawieni wsparcia, jakie innym historiografom dawały ich państwa, za swoje główne zadanie uważali wypracowanie i przygotowanie naukowego i pełnego opracowania historii Polski. Do zagadnień, które przykuwały uwagę badaczy dziejów polskich, należały wówczas przede wszystkim przyczyny upadku Rzeczypospolitej, z tej też perspektywy spoglądano głównie na przeszłość sąsiadów i zagarniętych przez nich ziem polskich, eksponując w wypadku aneksji pruskich ich polskie aspekty. Dzisiejsze Pomorze Zachodnie z natury rzeczy nie było przedmiotem większego zainteresowania¹.

Słabości polskiej historiografii epoki rozbiorów w zakresie badań tematów uniwersalnych oraz wykraczających poza dzieje Polski, a więc i dziejów niemiecko-pruskich, wynikające w znacznym stopniu z ograniczonych możliwości kadrowych i instytucjonalnych, zostały dostrzeżone już w początku XX wieku. Jednak postulat sformułowany przez Tadeusza Wojciechowskiego na II Zjeździe Historyków Polskich zorganizowanym w 1900 r. w Krakowie, aby nadrobić opóźnienia w badaniach dziejów regionów należących niegdyś do Korony Polskiej, w tym Śląska, Pomorza i Polskich Prus² doczekał się praktycznej realizacji dopiero po odzyskaniu przez Polskę swej państwowości w 1918 r. Poza dziejami Śląska, Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich w polu widzenia badaczy polskich znalazła się także problematyka zachodniego polsko-brandenburskiego pogranicza i szerzej potraktowane stosunki polsko-niemiecko-pruskie. Tematyka ta określała zwłasz-

---

¹ Por. B. Wachowiak, *Dzieje państwa brandenbursko-pruskiego w historiografii polskiej – dotychczasowy dorobek i założenia polskiej syntezy*, [w:] *Dzieje Brandenburgii i Prus w historiografii*, pod red. B. Wachowiaka, Warszawa – Poznań 1989, s. 36-38.

² Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie, II: Protokoły obrad, Kraków 1901, s. 4-5.

cza profil badawczy Uniwersytetu Poznańskiego oraz wydawniczy ukazujących się od roku 1925 „Roczników Historycznych”³.

Jakkolwiek w okresie międzywojennym postęp w zakresie polskich badań nad problematyką przeszłości polsko-niemieckiej, obejmującą także dzieje Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich, co znalazło wyraz w wielu publikacjach, w tym o ogólniejszym charakterze jak: *Polskie Pomorze*⁴, *Pomorze i ziemia chełmińska w przeszłości*⁵, *Prusy Wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość*⁶, *Ustrój państwa i Zakonu Krzyżackiego*⁷ czy *Dzieje polityczne Prus Wschodnich (1621-1772)*⁸ był ewidentny, to jednak polskie badania niemiecko-, pruso- i pomorzoznawcze wykazywały poważne luki i istotne słabości, do których zaliczyć trzeba zwłaszcza polonocentryzm w ujmowaniu przeszłości. Wśród przyczyn istotną rolę odgrywały obiektywne trudności, w tym zwłaszcza utrudniony dostęp do pruskich i niemieckich archiwów i bibliotek. Nie bez wpływu na kierunek rozwojowy międzywojennej historiografii polskiej była także konieczność podjęcia walki z kwestionującą polskie prawa do Pomorza, Wielkopolski i Śląska tzw. propagandą korytarzową okresu Republiki Weimarskiej, a następnie z poglądami historiografii Niemiec hitlerowskich symbolizowanymi przez publikację *Deutschland und Polen. Beiträge zu ihren geschichtlichen Beziehungen*, przygotowaną przez Albrechta Brackmanna i Karla Brandiego (München-Berlin 1933) oraz *Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens* Kurta Lücka (Plauen 1934)⁹.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej przed historykami polskimi stało pilne zadanie przygotowania polskiego opracowania całości nadmorskich ziem, które, w rezultacie decyzji zwycięskich mocarstw, tytułem rekompensaty za ziemie utracone na wschodzie znalazły się w granicach państwa polskiego. Oprócz wschodniej części dawnego Księstwa Pomorskiego, w którego tytularzurze władców – jak wiadomo – od XIII w. występowała nazwa Kaszuby, chodziło także o terytorium znajdujące się po obu stronach dolnej Wisły oraz ziemie dawnych Prusów zagarnięte w XIII w. przez Zakon Krzyżacki.

Zauważyć należy, że w 1945 r. wymienione terytoria nie posiadały jeszcze wspólnej ustalonej i uznawanej nazwy. Najogólniejszym było niewątpliwie określenie

³ B. Wachowiak, *Dzieje państwa brandenbursko-pruskiego...*, s. 39-45, tamże dalsza literatura przedmiotu.

⁴ Oprac. zbiorowe, t. I: *Ziemia i ludzie*; t. II: *Przeszłość i kultura*, Toruń 1919-1930.

⁵ Opublikowana [w:] „Roczniki Historyczne”, 1927.

⁶ Oprac. zbiorowe pod red. M. Zawadzkiego, Poznań 1932.

⁷ Autorstwa K. Górskiego, Gdynia 1937.

⁸ Był to t. II, pióra K. Piwarskiego, Gdynia 1938, wchodzący w skład przygotowywanego przez Instytut Bałtycki, ale niezrealizowanego w całości trzypomowego zbioru pt. *Dzieje Prus Wschodnich*.

⁹ Por. B. Wachowiak, *O poglądzie historiografii polskiej na dzieje brandenbursko-polskie*, „Roczniki Historyczne”. 1983. s. 103-104.

Wielkie Pomorze zaczerpnięte z terminologii z zakresu geografii i wprowadzone do historiografii przez Gerarda Labudę, który w 1947 r. opublikował krótki zarys zatytułowany *Wielkie Pomorze w dziejach Polski*. Mianem tym, jak wyjaśnił we wstępie autor, określił „wszystkie ziemie od ujścia Odry (wzgl. Piany) aż po ujście Niemna, gdyż wszystkie te ziemie leżą: po-morze patrząc od strony Polski właściwej”¹⁰.

Mimo powyższej publikacji w pracach historycznych dominowała jednak w pierwszych latach powojennych nadal terminologia regionalna, jak Pomorze Szczecińskie, Słupskie, Śródkowe, Gdańskie lub Nadwiślańskie, Warmia i Mazury oraz Prusy Wschodnie. Większe znaczenie całościowe określenie ziem nadmorskich jako Pomorze z podziałem na Pomorze Zachodnie i Pomorze Wschodnie uzyskało dopiero po zastosowaniu tej terminologii w praktyce w toku prac nad wielotomową *Historią Pomorza*, podjętych pod kierunkiem G. Labudy, w powołanym do życia 1 stycznia 1953 r. Zakładzie Historii Pomorza Instytutu Historii PAN. Wprawdzie jak dotąd, mimo ukazania się wielu tomów tego opracowania, określenie Pomorze dla całości nadmorskich ziem Polski nie zostało przez wszystkich badaczy zaakceptowane, jednak nikt nie przedstawił także innego niebudzącego wątpliwości ogólnego odpowiednika dla Wielkiego Pomorza, a zwłaszcza jego wschodniej części. Zarówno określenia Pomorze Gdańskie, Pomorze Nadwiślańskie, Warmia i Mazury, jak i powszechne w historiografii niemieckiej, uzasadnione tylko porozbiorową przynależnością do Prus/Niemiec, nazewnictwo Prusy Zachodnie i Prusy Wschodnie – nie spełniają tego zadania. Wygląda na to, że prof. Labuda ma rację, iż mimo wysuwanych zastrzeżeń, w miarę upływu czasu, utoruje sobie jednak drogę zaproponowane przez niego nazewnictwo: tzn. Pomorze z podziałem na część zachodnią i wschodnią¹¹. Zastanawiam się tylko, czy nie byłoby użyteczne i praktyczne, wzorowane na podziale Pomorza Zachodniego na Szczecińskie i Koszalińsko-Słupskie, wyodrębnianie w ramach Pomorza Wschodniego – Pomorza Gdańskiego i Pomorza Olsztyńskiego (wzgl. Warmińsko-Mazurskiego).

Trzeba stwierdzić, że oprócz względów politycznych, wynikających z przesunięcia granic, za intensyfikacją po 1945 r. prac badawczych nad dziejami całości nadmorskich ziem Polski przemawiał ówczesny stan wiedzy o przeszłości nie tylko Pomorza Zachodniego, ale również w znacznej mierze ziem położonych na wschód od Gdańska, zwłaszcza byłych Prus Wschodnich. Zauważyć przy tym należy, że odnotowanego już wysoce niezadowolającego i koncentrującego się głównie na dziejach Pomorza Gdańskiego stanu polskich badań nie były w pełni zastąpić znacznie bardziej rozwinięte badania niemieckie. Wynikało to przede wszystkim

¹⁰ G. Labuda, *Wielkie Pomorze*, Poznań 1947, s. 3; także: *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. I, cz. 1, Poznań 1969, s. 9; tegoż, *O założeniach programowych syntezy: „Historia Pomorza”*, „Zapiski Historyczne”, 2002 (w druku).

¹¹ Por. zakończenie artykułu G. Labudy, *O założeniach programowych syntezy „Historia Pomorza”*.

z ich jednostronnego, głównie germanocentrycznego, spojrzenia na przeszłość tych ziem, eliminującego wiele aspektów polskich, które trzeba było dopiero odtwarzać, sięgając bezpośrednio do źródeł.

Badania źródłowe mają jednak to do siebie, że wymagają czasu, którego nie mieliśmy pod dostatkiem. Większość wydanych bezpośrednio po wojnie prac pomorzoznawczych oparta została więc przede wszystkim na dotychczasowej literaturze przedmiotu. Do takich należały też tomy wydane w ramach przygotowanej w Instytucie Zachodnim w Poznaniu serii wydawniczej *Ziemia Staropolski*. Objęła ona m.in. wydane w dwóch częściach dzieje Pomorza Zachodniego¹², dzieje Ziemi Lubuskiej¹³ oraz dzieje Warmii i Mazur¹⁴. Oprócz tych publikacji, które nie tylko spełniły ważne funkcje upowszechnienia wiedzy o całym Pomorzu, ale dały jednocześnie instruktywny przegląd problematyki badawczej, w pierwszych latach powojennych ukazał się także szereg prac poświęconych określonym zagadnieniom oraz szerszej problematyce historycznej pogranicza polsko-niemieckiego. Na odnotowanie zasługują zwłaszcza publikacje Karola Górskiego *Dzieje państwa krzyżackiego w Prusach* (Gdańsk 1946), Alfreda Kucnera *Ekspansja Brandenburgii nad Bałtykiem w wieku XV-XVIII* (Poznań 1947), Karola Maleczyńskiego *Polska i Pomorze Zachodnie w walce z Niemcami w wieku XIV i XV* (Gdańsk-Bydgoszcz-Szczecin 1946), Władysława Konopczyńskiego *Kwestia Bałtycka do XX wieku* (Gdańsk 1947), Józefa Mitkowskiego *Pomorze Zachodnie w stosunku do Polski* (Poznań 1946), Kazimierza Piwarskiego, *Dzieje Prus Zachodnich w czasach nowożytnych* (Gdańsk-Bydgoszcz 1946) i *Prusy Wschodnie w dziejach Polski* (Kraków 1947) oraz Stanisława Srokowskiego *Prusy Wschodnie* (Warszawa 1947) i *Pomorze Zachodnie* (Gdańsk-Bydgoszcz-Szczecin 1947).

Nie tylko z samych tytułów powyższych publikacji, ale i z ich treści wynika, że stanowiły one kontynuację przedwojennej tradycji historiograficznej. W tym samym duchu prowadzone były też w zasadzie ówczesne dyskusje nad programami badań w zakresie Pomorza i Prus. Nowością był jedynie postulat rozszerzenia zasięgu terytorialnego tych badań. Już w 1946 r. Karol Górski opublikował artykuły: *O planowanie badań przeszłości Pomorza Zachodniego oraz Zadania historiografii polskiej na Pomorzu*¹⁵, Alfred Wielopolski sformułował *Zadania nauki na Pomorzu*¹⁶, a Józef Borowik napisał szkic *Nauka polska a Pomorze Szcze-*

¹² *Pomorze Zachodnie*, pod red. J. Deresiewicza, cz. 1 i 2, Poznań 1949 (*Ziemia Staropolski*, t. II).

¹³ *Ziemia Lubuska*, pod red. M. Sczanieckiego i S. Zajchowskiej, Poznań 1950 (*Ziemia Staropolski*, t. III).

¹⁴ *Warmia i Mazury*, pod red. S. Zajchowskiej i M. Kielczeskiej-Zalewskiej, cz. 1-2, Poznań 1953 (*Ziemia Staropolski*, t. IV).

¹⁵ Pierwszy ukazał się na łamach „Komunikatów Instytutu Bałtyckiego”, 1946, s. 1-4, drugi natomiast w „Przeglądzie Zachodnim”, 1946, s. 139-146.

¹⁶ „Jantar”, 1946, z. 2, s. 1-22.

cińskie¹⁷. Ostatni z badaczy, oceniając dorobek przedwojennej polskiej historiografii pomorzoznawczej i bałtyckiej zarzucił jej wręcz „mystycyzm historiograficzny”, niechęć do badań nad całym Pomorzem i zbytnie zawężanie ich do obszaru Pomorza Gdańskiego. Krytyka ta nie pozostała bez odzewu. Na odbytym w Toruniu w drugiej połowie lutego 1947 r. pierwszym ogólnopolskim zjeździe historyków Pomorza i Prus oprócz zadań badawczych z zakresu dziejów Prus Królewskich i Prus Wschodnich postulowano nawet opracowanie trzutomowej historii Pomorza Zachodniego. Jeszcze dalej poszła konferencja historyków zorganizowana w 1948 r. w Szczecinie przez Instytut Bałtycki, a poświęcona historiografii bałtyckiej. Mianowicie na jej forum z referatem poświęconym najpilniejszym potrzebom polskich badań nad dziejami Wielkiego Pomorza wystąpił G. Labuda¹⁸.

Opowiadając się za traktowaniem nadmorskich ziem Polski jako jednej całości, badacz ten postulował m.in. wszechstronne i całościowe odtworzenie ich dziejów. Nie był to jednak jeszcze pełny program przygotowania *Historii Pomorza*. Został on bowiem sformułowany dopiero po powołaniu do życia w ramach Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk Zakładu Historii Pomorza z prof. G. Labudą jako kierownikiem. Program badań pomorzoznawczych podjęty przez tę nową wyspecjalizowaną placówkę został przedstawiony i przedyskutowany na ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej w Gdańsku w 1954 r. przez Wydział Nauk Społecznych i Instytut Historii PAN w 500-setną rocznicę inkorporacji Pomorza Gdańskiego do Polski¹⁹.

Zgodnie z przyjętymi założeniami i koncepcją kilkutomowa *Historia Pomorza*, której opracowanie stało się głównym zadaniem Zakładu Historii Pomorza z siedzibą w Poznaniu i placówkami w Toruniu, Gdańsku, a nieco później także w Szczecinie, miała ująć dzieje całości nadmorskich ziem od czasów najdawniejszych po okres najnowszy, czyli rok 1945. Prace rozpoczęto od wypracowania konspektu, który przewidywał początkowo podział dzieła na cztery, zazwyczaj dwu- lub trzyczęściowe tomy z cezurami położonymi na lata 1454-1464, 1815 i 1918-1920. Przyjęcie w toku realizacji dodatkowej cezury roku 1850 zwiększyło liczbę tomów do pięciu. Z trzech rozważanych modeli syntezy: tradycyjnego – ujmującego dzieje Pomorza według jego podziałów politycznych, integracyjnego – przedstawiającego łącznie dla całego

¹⁷ „Jantar”, 1947, z. 3, s. 177-188.

¹⁸ G. Labuda, *Problemy dziejowe Wielkiego Pomorza (ze szczególnym uwzględnieniem średniowiecza)*, [w:] *Polska historiografia bałtycka. Najpilniejsze potrzeby badawcze, organizacyjne i wydawnicze*. Referaty i dyskusja z konferencji naukowej Instytutu Bałtyckiego w Szczecinie dnia 8-9 IV 1948 r., Gdańsk-Szczecin 1949, s. 30-42.

¹⁹ Materiały z tejże konferencji zostały opublikowane jako: *Konferencja Pomorska 1954*, Warszawa 1956, ss. 480, a program badań pomorzoznawczych sformułowany przez G. Labudę: *Historicy dziejów Pomorza wobec nowych zadań (z powodu Sesji Naukowej PAN na 500-lecie powrotu Pomorza do Polski i 10-lecia Polski Ludowej w Gdańsku 25-28 października 1954 r.)* na łamach „Nauki Polskiej”, 1954, nr 3, s. 136-157.

badanego obszaru rozwój stosunków gospodarczych i kulturalnych, jednak z wyłączeniem problematyki dziejów politycznych oraz modelu indywidualizującego – ukazującego proces całkowania i dzielenia historii Pomorza zgodnie z faktycznym przebiegiem tych dziejów w poszczególnych okresach, z podziałem jednak na nurt wschodnio- i zachodniopomorski, w tomach I i II przyjęto w zasadzie ostatni z wymienionych modeli, natomiast, poczynawszy od początku XIX w., konstrukcję wykładu zaczęto opierać na modelu integracyjnym. Przyjęte zostało też założenie, że przedmiotem tak skonstruowanej *Historii Pomorza* będą dzieje miejscowej ludności niezależnie od jej narodowości i przynależności politycznej oraz w ujęciu strukturalnym wszystkie płaszczyzny pomorskiego procesu dziejowego, a więc dzieje gospodarcze, społeczne, polityczne, ustrojowe i kulturalne²⁰.

Wypełnienie wszystkich punktów przyjętego konspektu w praktyce okazało się jednak bardzo trudne do zrealizowania. Na przeszkodzie stanął zarówno dotychczasowy stan badań, jak i niedostatki w zakresie odpowiednio przygotowanej do pisania syntezy i dostatecznie licznej kadry badaczy. W tej sytuacji, zanim można było przystąpić do redagowania tekstów poszczególnych tomów, podjęty został szeroki program badań źródłowych nad wieloma zagadnieniami pomorskiego procesu historycznego, nie tylko z zakresu dziejów społeczno-gospodarczych, których deficyt był największy, ale i politycznych, prawno-ustrojowych oraz bardzo jednostronnie i w sposób uproszczony ujmowanej w literaturze niemieckiej problematyki przemian etnicznych, w tym także problematyki kaszubskiej. W realizacji tych prac wstępnych i przygotowawczych uczestniczyli nie tylko pracownicy Instytutu Historii PAN skupieni w Zakładzie Historii Pomorza w Poznaniu oraz placówkach terenowych w Toruniu, Gdańsku i Szczecinie, uzyskując kolejne stopnie naukowe do profesury włącznie, ale także liczni pracownicy uniwersyteccy, niektórzy z własnej inicjatywy, inni – z inspiracji Zakładu Historii Pomorza. W ten sposób Zakład Historii Pomorza odegrał ważną rolę w inicjowaniu badań nad dziejami Pomorza oraz w wykształceniu kadry badaczy – pomoroznawców. Oprócz początkujących adeptów rozpoczynających swoją drogę naukową w Zakładzie, do których należał m.in. piszący te słowa, swe kwalifikacje badawcze doskonalili w tej placówce też nieco starsi koledzy jak Marian Biskup, Edmund Cieślak i nieżyjący już Henryk Lesiński, którzy objęli kierownictwo placówek Zakładu Historii Pomorza w Toruniu, Gdańsku i Szczecinie.

Grono badaczy związanych co najmniej okresowo etatowo z Zakładem Historii Pomorza IH PAN było bardzo liczne. Oprócz jego założyciela i długoletniego kierownika prof. Gerarda Labudy oraz nieżyjących już profesorów Stanisława

²⁰ Por. G. Labuda, *Przedmowa*, [w:] *Historia Pomorza*, t. I, cz. 1, s. 7-9; tenże, *Wstęp*, [w:] *Historia Pomorza*, t. II: *Do roku 1815*, red. i wstęp G. Labuda, cz. 1 (1464-1648/57), Poznań 1976, s. 22-23; tenże, *Wstęp*, [w:] *Historia Pomorza*, t. III: 1815-1850, red. i wstęp G. Labuda, cz. 1, Poznań 1993, s. 12-13.

Hoszowskiego, Kazimierza Ślaskiego, Stanisława Gierszewskiego, Władysława Chojnackiego, Bogdana Dopierały i doc. Marzenny Pollakówny, wymienić zwłaszcza należy wszystkich aktualnych bądź emerytowanych pracowników Zakładu Historii Pomorza i Krajów Bałtyckich w Toruniu – profesorów Stanisława Salmonowicza – aktualnego kierownika, Jerzego Dygdałę, Janusza Jasińskiego, Andrzeja Piątkowskiego, Szczepana Wierchosławskiego i doc. Bogusława Dybasia, Zakładu Historii Gdańska i Dziejów Morskich Polski w Gdańsku: profesorów Jerzego Trzoskę – kierownika, Stanisława Zajewskiego, Andrzeja Romanowa i Bolesława Hajduka, swymi początkami związanych z Zakładem Historii Pomorza Pracowni Dziejów Niemiec i Stosunków Polsko-Niemieckich w Poznaniu – profesorów Bogdana Wachowiaka – kierownika, Zygmunta Szultkę oraz dr. dr. Andrzeja Kamińskiego, Olgierda Kieca, Grzegorza Kucharczyka i Dariusza Łukasiewicza, jak również związanych z nieistniejącą już placówką Zakładu w Szczecinie, a obecnie profesorów Uniwersytetu Szczecińskiego – Włodzimierza Stępińskiego, Edwarda Włodarczyka i Józefa Stanielewicza.

Jakkolwiek podstawowy trzon autorski *Historii Pomorza* stanowili pracownicy Zakładu Historii Pomorza, to jego kierownictwo korzystało jednak też w szerokim zakresie ze współpracy specjalistów spoza Instytutu Historii PAN. I tak przy opracowaniu wydanego w 1969 r. tomu I obejmującego w części pierwszej najstarsze dzieje całego Pomorza oraz historię Pomorza Wschodniego w latach 1120-1466, a w części drugiej dzieje Pomorza Zachodniego w latach 1124-1464, obok Gerarda Labudy, Mariana Biskupa, Kazimierza Ślaskiego i Władysława Chojnackiego uczestniczyli prof. prof. Józef Kostrzewski, Lech Leciejewicz i Benedykt Zientara²¹; przy pisaniu części 1 tomu II, obejmującej dzieje Pomorza Wschodniego i Pomorza Zachodniego w latach 1464/66-1648/57, pracowników Zakładu – Mariana Biskupa i Bogdana Wachowiaka wsparli Maria Bogucka i Antoni Mączak²², natomiast w opracowaniu części 2 tomu II obok Edmunda Cieślaka, Władysława Zajewskiego, Janusza Jasińskiego, Władysława Chojnackiego i Marcelego Kosmana uczestniczyli także Jerzy Wojtowicz i Henryk Rietz z UMK w Toruniu²³. Piórem, niezwiązanego już wówczas z Zakładem – prof. Uniwersytetu Szczecińskiego, Henryka Lesińskiego wsparte zostało też opracowanie dziejów Pomorza Zachodniego w latach 1648-1815 w ramach znajdującego się w druku tomu III część 3 *Historii Pomorza*, przygotowanego przez Zygmunta Szultkę i Dariusza Łukasiewicza²⁴. Jeżeli chodzi

²¹ *Historia Pomorza*, t. I: do roku 1466, pod red. G. Labudy, cz. I-II, Poznań 1969, s. 819 i 501.

²² *Historia Pomorza*, t. II: do roku 1815, pod red. G. Labudy, cz. 1 (1464/66-1648/57), Poznań 1976, ss. 1098.

²³ *Historia Pomorza*, t. II: do roku 1815, cz. 2: *Pomorze Wschodnie w latach 1657-1815*, pod red. G. Labudy, Poznań 1984, ss. 855.

²⁴ Część trzecia tomu II także pod red. G. Labudy znajduje się w „Wydawnictwie Poznańskim” i inna ukazać się w druku najpóźniej w roku 2003.

natomiast o tom III *Historii Pomorza*, obejmujący lata 1815-1850, to pracownicy Zakładu Janusz Jasiński, Stanisław Salmonowicz, Zygmunt Szultka, Kazimierz Ślaski i Bogdan Wachowiak opracowali część I i II, natomiast część III obejmującą dzieje kultury artystycznej i umysłowej napisali, z wyjątkiem zamykającej tom charakterystyki ogólnej kultury Pomorza w pierwszej połowie XIX stulecia pióra redaktora Gerarda Labudy, badacze spoza Instytutu Historii PAN: Bogusław Mansfeld, Magdalena Niedzielska, Henryk Rietz, Jerzy Serczyk i Barbara Zakrzewska-Nikiporczyk²⁵.

Z pomocy badaczy spoza Zakładu przy opracowywaniu kolejnego tomu IV *Historii Pomorza* skorzystał też nowy redaktor Stanisław Salmonowicz. Opublikowaną już część pierwszą tego tomu obejmującą ustrój, gospodarkę i społeczeństwo Pomorza w latach 1850-1918 poza Stanisławem Salmonowiczem opracowali profesorowie uniwersytetów w Szczecinie i Toruniu: Włodzimierz Stepiński, Kazimierz Wajda i Edward Włodarczyk²⁶. Również część drugą tegoż tomu obejmującą dzieje polityczne i kulturę Pomorza lat 1850-1918 napisali w przewadze badacze spoza Zakładu reprezentowanego tylko przez Janusza Jasińskiego, Stanisława Salmonowicza i Szczepana Wierzchosławskiego. Pozostali autorzy to Józef Borzyszkowski, Grzegorz Jasiński, Bogusław Mansfeld, Magdalena Niedzielska, Jerzy Serczyk, Robert Traba, Mieczysław Wojciechowski Barbara Zakrzewska-Nikiporczyk²⁷. Jak można wnosić ze wstępnych projektów, dziełem przede wszystkim badaczy spoza Zakładu Historii Pomorza będzie też tom V *Historii Pomorza*²⁸, obejmujący lata 1918-1939, a przygotowywany pod redakcją Szczepana Wierzchosławskiego.

Poza znajdującą się już na ukończeniu *Historią Pomorza* przedmiotem zainteresowania pracowników Zakładu Historii Pomorza były dzieje zakonu krzyżackiego. Największy wkład w tym zakresie wnieśli niewątpliwie profesorowie Marian Biskup i Gerard Labuda. Oprócz licznych monografii, rozpraw i przyczynków są oni autorami fundamentalnego opracowania *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka-Spłeczeństwo-Państwo-Ideologia*. Wydane w Gdańsku w 1986 r. doczekało się ono tłumaczenia na język niemiecki i zostało opublikowane w ramach wydawanej przez Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie serii *Klio in Polen*²⁹.

²⁵ Obejmująca gospodarkę, społeczeństwo i ustrój część pierwsza tomu III *Historii Pomorza* w latach 1815-1850 pod red. G. Labudy ukazała się w druku w wydawnictwie PTPN w Poznaniu w 1993 r. (ss. 441), część druga poświęcona zagadnieniom politycznym, narodowościowym i wyznaniowym w 1996 r. (ss. 370), a część trzecia traktująca o kulturze artystycznej i umysłowej w 2001 r. (ss. 268.)

²⁶ *Historia Pomorza*, t. IV (1850-1918), cz. 1: *Ustrój, gospodarka, społeczeństwo*, pod red. S. Salmonowicza, Toruń 2000, ss. 501.

²⁷ Druk tego tomu o objętości około 37 arkuszy wydawniczych jest na ukończeniu.

²⁸ Wstępne założenia tego tomu przedyskutowane zostały wiosną 2001 r. w Zakładzie Historii Pomorza i Krajów Bałtyckich IH PAN w Toruniu.

²⁹ M. Biskup, G. Labuda, *Die Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen. Wirtschaft-Gesellschaft-Staat-Ideologie*. Aus dem Polnischen von Jürgen Heyde und Ulrich Kodur, Osnabrück 2000, ss. 619.

Szeroko zakrojony program prac nad dziejami Pomorza, realizowany w Zakładzie Historii Pomorza IH PAN przy współudziale badaczy z innych ośrodków badawczych, oprócz syntezy całości dziejów tego regionu objął także badania nad dziejami miast i wsi. Oprócz cennych monografii poświęconych wybranym zagadnieniom, takim jak: dzieje miast Księstwa Szczecińskiego w średniowieczu pióra Jana M. Piskorskiego³⁰, handel morski Kołobrzegu Henryka Lesińskiego i Szczecina Radosława Gazińskiego³¹, na odnotowanie zasługują też studia Bogdana Wachowiaka nad średniowiecznym portem Szczecina, jak też przemianami zachodzącymi w wytwórczości rzemieślniczo-przemysłowej oraz handlu wewnętrznym i zagranicznym nadmorskich prowincji Prus w pierwszej połowie XIX w.³² Wydano też szereg prac poświęconych gdańskiemu ośrodkowi produkcyjnemu i życiu handlowemu tego portu oraz toczącym się w tym mieście walkom społeczno-ustrojowo-politycznym – autorstwa osób zatrudnionych w Zakładzie lub z nim współpracujących: Marii Boguckiej, Czesława Biernata, Edmunda Cieślaka, Stanisława Gierszewskiego i Stanisława Hoszowskiego³³. Na odnotowanie zasługują ponadto prace dotyczące przeobrażeń zachodzących w rozwoju miast pomorskich w XIX stuleciu pióra Włodzimierza Stepińskiego i Edwarda Włodarczyka³⁴ oraz rozbudowie kolei w Prusach Wschodnich autorstwa Andrzeja Piątkowskiego³⁵. Równolegle prowadzone były prace nad monografiami

³⁰ J. M. Piskorski, *Miasta Księstwa Szczecińskiego do połowy XIV wieku*, Warszawa-Poznań 1987.

³¹ H. Lesiński, *Handel morski Kołobrzegu w XVII i XVIII wieku*, Szczecin 1982; R. Gaziński, *Handel morski Szczecina w latach 1720-1803*, Szczecin 2000.

³² B. Wachowiak, *Port średniowiecznego Szczecina*, Gdańsk 1955 oraz tegoż, w ramach publikacji: *Z dziejów uwłaszczenia i modernizacji gospodarki Prus w pierwszej połowie XIX wieku*, Olsztyn 1998 oraz *Historii Pomorza*, t. III, cz. 1, pod red. G. Labudy, Poznań 1993.

³³ Do ważniejszych należą opracowania M. Boguckiej, *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do połowy XVII wieku*, Wrocław 1956; teże, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV-XVII wieku*, Warszawa 1962; teże, *Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław 1970; Cz. Biernat, *Statystyka obrotu towarowego Gdańska w latach 1651-1815*, Warszawa 1962; S. Gierszewski, *Statystyka żeglugi Gdańska w latach 170-1815*, Warszawa 1962; S. Hoszowski, *Handel Gdańska w XV-XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie”, 1960, nr 11; E. Cieślak, *Walki ustrojowe w Gdańsku i Toruniu oraz w niektórych miastach hanzeatyckich w XV w.*, Gdańsk 1960; tenże, *Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku. Interwencja Jana III Sobieskiego*, Gdańsk 1962. Przegląd prac nad dziejami społeczno-gospodarczymi Pomorza Gdańskiego i Księstwa Pruskiego przedstawił S. Gierszewski: *Untersuchungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte von Königlich Preussen, Ermland und Herzogtum Preussen in den wissenschaftlichen Zentren Nordostpolens*, „Zap. Hist.”, 1992, z. 1, s. 111-123.

³⁴ W. Stepiński, *Przemiany kapitalistyczne w życiu gospodarczym Szczecina w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa-Poznań 1984; E. Włodarczyk, *Wielki przemysł Szczecina w latach 1850-1914*, Warszawa-Poznań 1982; tegoż, *Rozwój gospodarczy miast portowych pruskich prowincji nadbałtyckich w latach 1808-1914*, Wrocław etc. 1987.

³⁵ A. Piątkowski, *Kolej Wschodnia w latach 1842-1880. Z dziejów transportu kolejowego na Pomorzu Wschodnim*, Olsztyn 1996; tenże, *Kolej Tylżycko-Wystrucka w latach 1862-1884. Pierwsza prywatna inwestycja kolejowa w Prusach Wschodnich*, Toruń 2001.

największych miast pomorskich. Oprócz przygotowanej pod ogólną redakcją Gerarda Labudy czterotomowej monografii *Dzieje Szczecina*³⁶, w pracowni gdańskiej pod redakcją Edmunda Cieślaka opracowana została w pięciu tomach *Historia Gdańska*, obejmująca całość dziejów miasta do 1945, łącznie z bibliografią³⁷. Poważnie zaawansowane są także prace nad *Historią Torunia* pod red. Mariana Biskupa³⁸, ukazały się też już trzy tomy, w tym drugi w dwóch częściach, *Historii Elbląga* pod red. Stanisława Gierszewskiego i Andrzeja Grotha³⁹. Zauważyć należy, że pierwszy z badaczy jeszcze jako pracownik Zakładu Historii Pomorza wydał w 1970 r. jednotomowy zarys dziejów Elbląga⁴⁰. Naukowych opracowań przygotowanych także w oparciu o nowe materiały źródłowe doczekały się również Słupsk i Bytów. Redaktorem monografii pierwszego miasta był Stanisław Gierszewski⁴¹, a drugiego Zygmunt Szultka⁴².

Podobnie jak w wypadku miast pomorskich bardzo bogaty jest powojenny dorobek historiografii polskiej w zakresie dziejów wsi. Z uwagi na potrzeby *Historii Pomorza* ważne były zarówno przemiany zachodzące w średniowieczu w okresie kolonizacji na tzw. prawie niemieckim, przedstawione w cennym studium na tle porównawczym przez Jana M. Piskorskiego⁴³, jak też geneza i rozwój gospodarki

³⁶ *Dzieje Szczecina*, t. I: *Pradzieje Szczecina*, red. W. Filipowiak i G. Labuda, Warszawa-Poznań 1983, ss. 633; autorzy, M. Czarniecki, F. Grucza, W. Filipowiak, L. Leciejewicz, K. Siuchniński, S. Wesołowski, T. Wieczorowski, B. Wolny, M. D. Wołagiewicz i R. Wołagiewicz; t. II: *Wiek X-1805*, red. G. Labuda, Warszawa 1963, ss. 708, wyd. II, Warszawa-Poznań 1985, ss. 868; autorzy H. Chlopocka, H. Dziurla, L. Leciejewicz, H. Lesiński, B. Wachowiak, T. Wieczorowski i J. Wiśniewski; t. III: *1806-1945*, red. B. Wachowiak, Szczecin 1994, ss. 996; autorzy: B. Frankiewicz, A. Poniatowska, M. Stelmach, W. Stępiński, B. Wachowiak i E. Włodarczyk; t. IV: *1945-1990*, red. T. Białecki i Z. Siłski, Szczecin 1998, ss. 830.

³⁷ Por. charakterystykę dzieła: B. Wachowiak, „Opus Magnum” Zakładu Historii Gdańska i Dziejów Morskich Polskiej Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku, „Rocznik Gdański”, 2000, z. 2, s. 5-11.

³⁸ *Historia Torunia*, pod red. M. Biskupa, t. I: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, oprac. J. Chudziakowa, T. Jasiński, Z. H. Nowak, J. Tandecki i A. Tomczak, ss. 343 + ilustracje; tom II, cz. 1: *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454-1548)*, opr. M. Biskup, Toruń 1992, ss. 267; tom II, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548-1660)*, opr. S. Cackowski, B. Dybaś, K. Maliszewski, Z. Naworski, S. Salmonowicz, Toruń 1994, ss. 319 + ilustracje.; t. II, cz. 3: *Między barokiem i oświeceniem (1660-1793)*, opr. J. Dygdała, S. Salmonowicz i J. Wojtowicz, Toruń 1996, ss. 483 + ilustracje.

³⁹ *Historia Elbląga*, pr. zbiorowa pod red. S. Gierszewskiego i A. Grotha, t. I: (do 1466 r.). Gdańsk 1993, ss. 304; t. II, cz. I (1466-1626), pod red. A. Grotha, Gdańsk 1996, ss. 326; t. II, cz. 2 (1626-1772), pod red. A. Grotha, Gdańsk 1997, ss. 337; i t. III, cz. 1: (1772-1850), pod red. A. Grotha, Gdańsk 2000, ss. 320.

⁴⁰ S. Gierszewski, *Elbląg. Przeszłość i terażniejszość*, Gdańsk 1970.

⁴¹ *Historia Słupska*, pr. zbiorowa pod red. S. Gierszewskiego, Poznań 1981, ss. 608.

⁴² *Historia Bytowa*, pod red. Z. Szultki, Bytów 1998, ss. 517 + ilustracje.

⁴³ J. M. Piskorski, *Kolonizacja wiejska Pomorza Zachodniego w XIII i początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań 1990.

folwarczno-panszczyźnianej oraz przemiany społeczno-gospodarcze okresu uwłaszczenia wsi w pierwszej połowie XIX w. poddane analizie przez Bogdana Wachowiaka⁴⁴. Kształtowaniu się stosunków kapitalistycznych w rolnictwie Pomorza Zachodniego i Pomorza Wschodniego cenne analityczne studia poświęcili także współautorzy tomów II, cz. 2, III, cz. 1 i IV cz. 1 *Historii Pomorza*: J. Wojtowicz⁴⁵, Janusz Jasiński⁴⁶, Włodzimierz Stępiński⁴⁷ i Kazimierz Wajda⁴⁸. Odnotować też należy, że pierwszą całościową próbę ujęcia dziejów społeczno-gospodarczych Pomorza Zachodniego w XIX stuleciu dał współpracujący z Zakładem Historii Pomorza Alfred Wielopolski⁴⁹.

Opracowując poszczególne tomy *Historii Pomorza*, autorzy dużą uwagę przywiązywali do zdecydowanie deficytowej w opracowaniach niemieckich problematyki polskich aspektów w dziejach nadmorskich ziem, w tym także sprawy powiązań łączących Pomorze zarówno Wschodnie, jak i Zachodnie z resztą ziem polskich. Tematyka ta obejmowała zarówno kwestie natury gospodarczej i politycznej, jak i łączności kulturalnej i etnicznej. Podstawę materiałową stanowiły tylko w części własne studia, problematyka ta wzbudzała bowiem duże zainteresowanie badaczy w całej Polsce. Ramy niniejszego artykułu nie pozwalają na szczegółową charakterystykę dorobku historiografii polskiej w tej kwestii. Ograniczę się więc tylko do wskazania, o jakie sprawy dotychczasowy obraz przeszłości pomorskiej został przede wszystkim wzbogacony. Jeżeli chodzi o dzieje Pomorza Zachodniego odnotować należy zwłaszcza pełniejsze uwzględnienie powiązań politycznych Księstwa z Polską w okresie panowania dynastii Gryfitów. Ich kulminacja przypadła niewątpliwie na okres panowania Bogusława X, męża córki Kazimierza Jagiellończyka, Anny⁵⁰. Zdecydowanie szerzej niż dotychczas

⁴⁴ Wyniki swych badań nad tymi zagadnieniami zawarte w licznych artykułach i dwóch monografiach (*Gospodarcze położenie chłopów w domenach Księstwa Szczecińskiego w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Szczecin 1967; *Z dziejów uwłaszczenia i modernizacji gospodarki Prus w pierwszej połowie XIX wieku*, Olsztyn 1998) autor wykorzystał przy opracowywaniu odpowiednich partii *Historii Pomorza* t. II, cz. 1 i t. III, cz. 1.

⁴⁵ *Narastanie kapitalizmu w rolnictwie ziemi chełmińskiej (majorat ostromecki w latach 1772-1880)*, Toruń 1962.

⁴⁶ *Reformy agrarne na Warmii na początku XIX wieku*, Olsztyn 1967.

⁴⁷ *Własność junkierska na Pomorzu Zachodnim w latach 1807-1914*, t. I-II, Szczecin 1989.

⁴⁸ *Wieś pomorska na przełomie XIX i XX wieku. Kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim*, Poznań 1964; tegoż, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850-1914*, Wrocław etc. 1969.

⁴⁹ *Gospodarka Pomorza Zachodniego w latach 1800-1918*, Szczecin 1959.

⁵⁰ Poza odnotowanymi już publikacjami J. Mitkowskiego, *Pomorze Zachodnie w stosunku do Polski*, Poznań 1946 i K. Maleczyńskiego, *Polska i Pomorze Zachodnie w walce z Niemcami w wieku XIV i XV*, Poznań 1946, na odnotowanie zasługują zwłaszcza prace: M. Szczaniecki, *Political Ties between Western Pomerania and Poland up to the 16th Century*, [w:] *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm*, Warszawa 1960, s. 81-101; G. Labuda, *Czy książęta zachodniomorscy wvwozdzili sie z Piastów?*. ...Studia i Materiały do Dziejów

uwzględniona została też problematyka polsko-pomorskiego handlu warciańsko-odrzańskiego w XVI wieku. W tym ostatnim zakresie nową podstawę materiałową dały zwłaszcza źródłowe studia Kazimiery Chojnackiej⁵¹.

Jakkolwiek powiązania polityczne i gospodarcze Księstwa Pomorskiego z Polską zostały w *Historii Pomorza* przedstawione niekiedy w osobnych podpunktach, to jednak nie oznaczało to rezygnacji z ukazania kontaktów Księstwa Pomorskiego z pozostałymi sąsiadami, zwłaszcza księstwami Rzeszy, której Pomorze stanowiło wówczas integralną część składową. Z drugiej strony władcy pomorscy byli jednak w latach 1526-1637 lennikami królów polskich z tytułu posiadania Ziemi Łęborsko-Bytowskiej, co również znalazło należne odbicie na stronach *Historii Pomorza*⁵².

Polskie aspekty dziejów Pomorza Wschodniego, chociaż znacznie lepiej oświetlone w starszej literaturze przedmiotu, także niemieckiej, wymagały również ukazania w pełniejszym świetle. Podstawę stanowił postęp badań nad dziejami zakonu krzyżackiego, jak również procesów, które doprowadziły do jego kryzysu i inkorporacji zachodniej części państwa krzyżackiego, czyli Prus Królewskich do Polski w połowie XV w. Początki zakonu krzyżackiego do roku 1310 w tomie I

Wielkopolski i Pomorza”, 1958, z. 1, s. 33-47; tegoż, *Walka o zjednoczenie Pomorza z Polską w X-XIV w.*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*, t. I, pod red. G. Labudy, Warszawa 1958, s. 202-267; tenże, *Pomorze Zachodnie w obronie swej niezawisłości w XII-XVI w.*, [w:] *Z dziejów wojennych Pomorza Zachodniego*, pod red. B. Miśkiewicza, Poznań 1971, s. 120-171; tenże, *W sprawie lenna słupskiego*, „Roczniki Historyczne”, 1948, s. 179-195; J. Spors, *Dzieje polityczne ziem sławieńskiej, słupskiej i białogardzkiej XII-XIV w.*, Poznań-Słupsk 1973; K. Pieradzka, *Każko szczeciński (1345-1377) na tle polityki pomorskiej Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1947; J. Mielcarz, *Dzieje społeczne i polityczne Księstwa Słupskiego w latach 1372-1411*, Poznań-Słupsk 1976; W. Fenrych, *Związki Pomorza Zachodniego z Polską w latach 1370-1412*, Poznań 1963; B. Zientara, *Bydgoszcz, Nakło i hold w Pyzdrach; Księstwo Słupskie w latach 1386-1412*, „Zapiski Historyczne”, 1969, z. 1, s. 7-48; Z. Boras, *Strosunki polsko-pomorskie w drugiej połowie XVI wieku. Zarys polityczny*, Poznań-Słupsk 1964; tenże, *Związki Śląska i Pomorza Zachodniego z Polską w XVI wieku*, Poznań 1981; tenże, *Książęta Pomorza Zachodniego. Z dziejów dynastii Gryfitów*, Poznań-Słupsk 1968; Poznań² 1978.

⁵¹ K. Chojnacka, *Polsko-pomorskie zabiegi dyplomatyczne o wolną żeglugę na Warcie i Odrze w drugiej połowie XVI wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 1972, z. 2, s. 21-45; tejże, *Polsko-brandenburski układ o żegludze na Warcie i Odrze w Trzebiszewie w 1618 r.*, „Roczniki Historyczne”, 1972, s. 1-62; tejże, *Podstawy techniczne handlu szczecińskiego na Warcie i Odrze w XVI i XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 1956, z. 1-3, s. 80-118; H. Lesiński, *Kontakty handlowe Wielkopolski z Pomorzem Zachodnim w XIV-XVI wieku*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 1958, z. 1, s. 49-73; F. Mincer, *O rokowaniach polsko-brandenburskich w sprawie wolności żeglugi rzecznej w latach 1566-1618*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Pedagogicznej w Opolu”, Historia 1967, z. 6, s. 83-118.

⁵² Podstawowym opracowaniem polskim do tej kwestii jest publikacja W. Kostusia, *Władztwo Polski nad Łęborkiem i Bytowem*, Wrocław 1954. Por. także przedmowę G. Labudy w publikacji *Inwentarze starostwa bytowskiego i łęborskiego z XVII i XVIII wieku*, wydał G. Labuda, Toruń 1959.

Historii Pomorza przedstawił Gerard Labuda, natomiast dalsze jego dzieje do 1526 r. w tomach I i II tej publikacji – Marian Biskup. Ten wybitny znawca zagadnienia wzbogacił ponadto dorobek polskiej historiografii o posiadające fundamentalne znaczenie monografie poświęcone zjednoczeniu Pomorza Gdańskiego z Polską w połowie XV w. oraz stosunkom polsko-krzyżackim w początkach XVI stulecia, jak też – wspólnie z Karolem Górskim, a następnie z Ireną Janosz-Biskupową – o dalsze tomy zapoczątkowanej przez Maxa Toepena publikacji *Akta Stanów Pruskich*⁵³.

Główne wątki polskie w dziejach Prus Wschodnich po traktacie krakowskim to układ stosunków między Prusami Królewskimi i Prusami Książęcymi a Rzeczpospolitą oraz obfitujący w wydarzenia proces zabiegów o przeniesienie praw dziedzicznych do Księstwa Pruskiego na brandenburską linię Hohenzollernów. Zakończone sukcesem i przejściem po wygaśnięciu w 1618 r. na Albrechcie Fryderyku pruskiej linii Hohenzollernów władzy w Księstwie Pruskim przez elektora brandenburskiego Jana Zygmunta doprowadziły następnie do uzyskania przez jego wnuka elektora Fryderyka Wilhelma pełnej suwerenności w Prusach, warunku *sine qua non* uzyskania przez władców brandenburskich w 1701 r. tytułu królewskiego w Prusach. W dotychczasowych opracowaniach, także niemieckich, podstawowe fakty z tego zakresu były wprawdzie odnotowywane, jednak nie zawsze dostatecznie ukazywano okoliczności i uwarunkowania takiego kierunku rozwoju stosunków polsko-brandenbursko-pruskich i ich konsekwencji na przyszłość⁵⁴.

Dzieje Pomorza Wschodniego w drugiej połowie XVII i w XVIII stuleciu przedstawione w ramach t. II cz. 2 *Historii Pomorza* (Poznań, 1983) są – jak już zaznaczono – przede wszystkim autorstwa Edmunda Cieślaka. Odnotować jednak

⁵³ *Historia Pomorza*, t. I, cz. 1, pod red. G. Labudy, Poznań 1963, s. 433-743; tamże, t. II, cz. 1, Poznań 1976, s. 24-186; M. Biskup i G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka-Społeczeństwo-Państwo-Ideologia*, Gdańsk 1986; M. Biskup, *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*, Warszawa 1959; tenże, *Polska i Zakon Krzyżacki w Prusach w początkach XVI wieku*, Olsztyn 1982; tenże, „Wojna-pruska”, czyli walka Polski z Zakonem Krzyżackim w latach 1519-1521, ...; tenże, *Geneza i znaczenie holdu pruskiego 1525 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1975. Jeżeli chodzi natomiast o *Akta Stanów Prus Królewskich*, to w latach 1955-1993 wydanych zostało w Toruniu ogółem 8 tomów obejmujących lata 1479-1526. Dalszą ważniejszą literaturę dotyczącą kwestii polsko-krzyżacko-pruskiej od XVI do XVII w., w tym liczne prace Janusza Małka, zestawilem w artykule: B. Wachowiak, *Powojenne badania nad dziejami Pomorza. Etap rozwoju, główne kierunki, osiągnięcia, perspektywy*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 1998, z. 2, s. 24-25, przypisy 63 i 64.

⁵⁴ B. Wachowiak, A. Kamiński, *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych*, cz. 1 rozdz. V oraz okres II, rozdz. I i III; *Historia Pomorza*, t. II, cz. 1, pod red. G. Labudy, Poznań 1976, w obu publikacjach dalsza literatura przedmiotu; por. także powstałe w pracowni w Poznaniu monografie: A. Kamińskiego, *Stany Prus książęcych wobec rządów brandenburskich w drugiej połowie XVII wieku*, Olsztyn 1995; tegoż, *Brandenburgia-Prusy a Polska w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań 2002; oraz publikację H. Durchhardt, B. Wachowiak, *Um die Souveränität des Herzogtums Preussen. Der Vertrag vom Wehlau 1657*, Hannover 1998.

należy, że spory wkład do poznania przeszłości Prus Królewskich i Książęcych w tym okresie wniosły także badania prowadzone nad wybranymi zagadnieniami, zwłaszcza z zakresu dziejów politycznych i kulturalnych w toruńskiej pracowni Zakładu Historii Pomorza. Świadczy o tym zwłaszcza bogaty dorobek drukowany Stanisława Salmonowicza⁵⁵ i Jerzego Dygdały⁵⁶.

Również w tomach poświęconym dziejom Pomorza w XIX w., a więc trzecim i czwartym, pełne odbicie znalazł dorobek, jaki polska powojenna historiografia wniosła w rozpoznanie dziejów ziem pomorskich w okresie zaborów. Poza studiami poświęconymi sylwetkom polskich działaczy i odgłosom na Pomorzu polskich powstań i Wiosny Ludów, autorzy mieli także do dyspozycji specjalistyczne opracowania poświęcone dziejom inteligencji polskiej w Prusach Wschodnich, polskiemu ruchowi narodowemu oraz polskiej świadomości narodowej. W Zakładzie Historii Pomorza problematyką tą zajmowali się zwłaszcza Szczepan Wierchosiński⁵⁷, Janusz Jasiński⁵⁸ i Władysław Chojnacki⁵⁹. Krytyczny stosunek do tych prac wielu badaczy niemieckich, którzy ze swej strony na pierwszy plan wysuwają ostatnio procesy asymilacji i akulturacji, nie są w stanie całkowicie wyeliminować z dziejów Pomorza w całym XIX w. takich zjawisk jak konflikty narodowe

⁵⁵ Poza jednotomową syntezą: *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań 1984, Warszawa² 1998, wydaną także w j. niem. (*Preussen. Geschichte von Staat und Gesellschaft*, Herne 1996) autorstwa S. Salmonowicza, z druków zwartych na odnotowanie zasługują zwłaszcza tegoż: *Toruńskie Gimnazjum Akademickie w latach 1681-1817. Studium z dziejów nauki i oświaty*, Poznań 1973; *Fryderyk II*, Wrocław 1981, Wrocław² 1985, Wrocław³ 1996; *Od Prus Książęcych do królestwa Pruskiego. Studia z dziejów prusko-pomorskich*, Olsztyn 1992; oraz *Polacy i Niemcy wobec siebie. Postawy – opinie – stereotypy (1697-1915). Próba zarysu*, Olsztyn 1993.

⁵⁶ Por. zwłaszcza monografie J. Dygdały: *Polityka Torunia wobec władz Rzeczypospolitej w latach 1764-1772*, Warszawa-Poznań-Toruń 1977; *Życie polityczne Prus Królewskich u schyłku ich związku z Rzeczpospolitą w XVIII wieku*, Warszawa-Poznań-Toruń 1984; oraz *Adam Stanisław Grabowski (1698-1766). Biskup, polityk, mecenas*, Olsztyn 1994.

⁵⁷ Sz. Wierchosiński, *Polski ruch narodowy w Prusach Zachodnich w latach 1860-1914*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980; tenże, *Elity polskiego ruchu narodowego w Poznańskim i w Prusach Zachodnich w latach 1850-1914*, Toruń 1992; tenże, *Ignacy Łyskowski 1820-1886. Polityk i publicysta, pierwszy prezes Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, Toruń 2000.

⁵⁸ Oprócz autorstwa zasadniczej części t. III, cz. 2: *Historii Pomorza*, pod red. G. Labudy, obejmującej zagadnienia polityczne, narodowościowe i wyznaniowe lat 1815-1850, na odnotowanie zasługują zwłaszcza monografia J. Jasińskiego *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku. Narodziny i rozwój*, Olsztyn 1983 oraz opublikowana pod redakcją tego badacza praca *Zagadnienia narodowościowe w Prusach Wschodnich w XIX i XX wieku*, Olsztyn 1993.

⁵⁹ Poza publikacją źródeł: *Mazury i Warmia 1800-1870. Wybór źródeł*, opr. W. Chojnacki, Wrocław 1959 oraz reedycją dzieła Gustawa Gizewiusza: *Polska kwestia językowa w Prusach. Die Polnische Sprachfrage in Preussen*, Poznań 1961, badacz ten specjalizował się w rejestracji polskiego piśmiennictwa i druków polskich, zwłaszcza z terenu Warmii i Mazur. Poza publikacją *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530-1939*, Warszawa 1966 przygotował wydaną pośmiertnie przez Małgorzatę Szymańską-Jasińską: *Bibliografię rozporządzeń pruskich wydanych w języku polskim (XVI-XIX wiek)*, Warszawa 2001.

i przejawiające się w różnych formach już od początków XIX w. zapędy germanizacyjne władz pruskich.

Rozbiory Polski i związane z nimi procesy unifikacyjne i germanizacyjne z jednej oraz budzenie się nacjonalizmu z drugiej strony postawiły na porządku dziennym problematykę badań nad składem etnicznym ludności Pomorza i przeobrażeń zachodzących w tym zakresie w ciągu wieków, co znalazło także swe odbicie w *Historii Pomorza*, zarówno w częściach dotyczących Pomorza Zachodniego, jak i Pomorza Wschodniego. W odniesieniu do terytorium pierwszego największy wkład do odtworzenia losów rodzimej – słowiańskiej ludności Księstwa Pomorskiego przejętego etapami, począwszy od połowy XVII po początek XIX w. przez państwo pruskie, wnieśli niewątpliwie po wojnie historycy Kazimierz Ślaski i Zygmunt Szulcka oraz językoznawcy Hanna Popowska-Taborska, Ewa Rzetelska-Feleszko i Jerzy Treder, a odnośnie Pomorza Wschodniego i problematyki ludności kaszubskiej i mazurskiej: Andrzej Bukowski, Emilia Sukertowa-Biedrawina, Tadeusz Grygier, Janusz Jasiński, Wojciech Wrzesiński, Andrzej Wakar, Józef Borzyszkowski i Gerard Labuda, ten ostatni jako inicjator nowego spojrzenia na dzieje Kaszubów, których pierwotne siedziby lokalizuje między dolną Odrą i dolną Wisłą.

Do ważnych rezultatów i osiągnięć badań nad dziejami Kaszubów należy zaliczyć ukazanie pozytywnego wpływu reformacji luterńskiej, która wprowadziła języki narodowe do liturgii, na utrzymanie się we wschodniej części Pomorza Zachodniego kaszubskiej ludności i parafii z polskim językiem liturgicznym aż po koniec wieku XIX. Prowadzący badania nad ludnością rodzimą tego regionu Zygmunt Szulcka wykazał też tożsamość wymienianej w źródłach ludności wendyjskiej z terenu Pomorza Zachodniego i tzw. Słowińców z Kaszubami, podbudowując w ten sposób odnotowaną już tezę G. Labudy, że ich pierwotne siedziby znajdowały się między dolną Odrą a dolną Wisłą⁶⁰.

Najnowszym osiągnięciem i niejako podsumowaniem powojennej nauki historycznej w zakresie badań nad kaszubszczyzną jest wydane ostatnio, staraniem Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego i Instytutu Kaszubskiego oraz Ostsee Akademie w Lubece, pod redakcją Józefa Borzyszkowskiego i Dietmara Albrechta obszerne opracowanie *Pomorze – mała ojczyzna Kaszubów (Historia i współczesność)*. Pomyślane jako wspólna publikacja polsko-niemiecka i opublikowane w językach polskim i niemieckim przedstawia przede wszystkim polski punkt

⁶⁰ Por. zwłaszcza Z. Szulcka, *Język polski w Kościele ewangelicko-augsburskim na Pomorzu Zachodnim od XVI do XIX wieku*, Wrocław 1991; tegoż, *Studia nad rodowodem i językiem Kaszubów*, Gdańsk 1992; tegoż, *Nowe spojrzenie na kaszubskie badania K.C. Mrongowiusza*, cz. 1 i 2, „Slavia Occidentalis”, 1992, 1993; tegoż, *Piśmiennictwo polskie i kaszubskie Pomorza Zachodniego od XVI do XIX wieku*, Poznań 1994; tegoż, *Posłowie historyka do nowego wydania „Resztek Słowian na południowym wybrzeżu Morza Bałtyckiego” Aleksandra Hilferdinga*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, 1993, s. 231-254.

widzenia na przeszłość Kaszubów, gdyż w skład publikacji weszły ostatecznie, pomijając wstęp pióra Dietmara Albrechta i Józefa Borzyszkowskiego, jedynie tylko dwa artykuły badaczy niemieckich na ogólną liczbę czternastu zamieszczonych⁶¹. Obszerne, w sumie bardzo pozytywne omówienia tego niewątpliwego nowatorskiego dzieła, dał ostatnio Gerarda Labuda na łamach „Acta Cassubiana”⁶². Charakteryzując omawianą publikację, najwybitniejszy znawca przeszłości kaszubskiej stwierdził między innymi: „*po raz pierwszy w naszej literaturze zebrano tutaj w syntetycznym ujęciu i w przystępnej formie przedstawiono kaszubski wątek w dziejach Pomorza od średniowiecza aż po współczesność, we wszystkich podstawowych jego aspektach (historia polityczna i społeczno-ekonomiczna, socjologia, onomastyka, piśmiennictwo, język, kultura ludowa, doskonały zestaw literatury przedmiotu); co najwyżej, można by jeszcze upomnieć się o przegląd stanu badań i informacje o bibliografii kaszuboznawczej. Ponieważ swego czasu zastanawiałem się »Jak pisać syntezę historii Kaszubów«, mogę w tym miejscu ograniczyć się do stwierdzenia, że Pomorze jako mała ojczyzna Kaszubów w maksymalnym i osiągalnym stopniu realizuje zarysowany tam jej model. Jest to więc pierwsza naukowa synteza, pokazująca udział Kaszubów w tworzeniu historii Pomorza*”⁶³.

Zamykając akcentem kaszubskim przegląd głównych kierunków i najważniejszych osiągnięć polskich powojennych badań nad dziejami Pomorza, ze szczególnym uwzględnieniem wkładu wniesionego do tych badań przez istniejący od 1 stycznia 1953 r. Zakład Historii Pomorza Instytutu Historii PAN, pragnę podkreślić, że jakkolwiek w pierwszych latach powojennych w Polsce kontynuowany był w znacznej mierze przedwojenny model tych badań, choć w rozszerzonych ramach terytorialnych, to począwszy od lat 50., zaczęto stopniowo odchodzić od polonocentryzmu w tych badaniach, kierując główny wysiłek na opracowanie polskiej syntezy całości dziejów nadmorskich ziem od Stralsundu po Kłajpedę, który to obszar określony został zaczerpniętą od geografów nazwą Pomorze. Synteza ta, przedstawiając dzieje w ujęciu strukturalnym, z założenia miała uwzględnić wszystkie płaszczyzny procesu dziejowego. Wprawdzie z natury rzeczy badacze polscy starali się o należyte uwzględnianie aspektów polskich w dziejach Pomorza, wynikających głównie ze związków politycznych, gospodarczych, ustrojowych, kulturalnych i etnicznych tego

⁶¹ *Pomorze – mała ojczyzna Kaszubów (Historia i współczesność)/Kaschubisch-Pommersche Heimat (Geschichte und Gegenwart)*, red. J. Borzyszkowski, D. Albrecht, Gdańsk/Danzig-Lübeck/Lubeka 2000, ss. 807.

⁶² G. Labuda, *O Pomorzu jako ojczyźnie Kaszubów. Dzieło nowatorskie*, „Acta Cassubiana”, t. III, Gdańsk 2001, s. 233-251.

⁶³ Tamże (s. 236) G. Labuda nawiązuje do swej publikacji: *Kaszubi i ich dzieje*, Gdańsk 1996. Tamże m.in. teksty: *Węzłowe zagadnienia historii Kaszubów na tle historii Pomorza* (s. 160-193) oraz *Jak pisać syntezę historii Kaszubów?* (s. 199-226).

regionu z ziemią polskimi, to jednak chodziło przede wszystkim o uzupełnienie dotychczasowego obrazu przeszłości wypracowanego głównie pod wpływem germanocentrycznej historiografii niemieckiej, a nie o eliminację powiązań tych ziem z Niemcami i negowanie niemieckiego dziedzictwa kulturowego na tych ziemiach. Takiemu celowi nie była też podporządkowana koncepcja Gerarda Labudy przedstawiania dziejów pomorskich w skali tzw. Wielkiego Pomorza, poddana krytycznej ocenie przez Jörga Hackmanna⁶⁴. Przede wszystkim chodziło o odejście od dominującego w badaniach niemieckich studiów regionalnych na rzecz obejmujących całość nadmorskich ziem, gdyż otwierało to nowe perspektywy badawcze, zwłaszcza w zakresie interpretacyjnym i ujęć porównawczych. Żałować jedynie można, że te niewątpliwie pozytywne aspekty polskich badań pomoroznawczych nie zawsze są dostrzegane i doceniane przez badaczy niemieckich, zwłaszcza kontynuujących w przewadze tradycje dawnego regionalistycznego ujmowania dziejów Pomorza.

W tym kontekście zauważyć należy, że ani model zastosowany przy pisaniu polskiej syntezy *Historii Pomorza*, ani też niemiecka tradycja w ujmowaniu dziejów pomorskich jako dzieje Pomorza, Prus Wschodnich i Zachodnich nie stanowią jedynej perspektywy w spojrzeniu na przeszłość omawianego nadmorskiego regionu między Stralsundem a ujściem Niemna. Przed badaczami zarówno niemieckimi, i jak polskimi stoi zadanie wypracowania skorygowanego spojrzenia na przeszłość Pomorza z perspektywy rozwoju państwa pruskiego oraz roli i znaczenia poszczególnych części ziem pomorskich w dziejach tego państwa. Chodzi tu nie tylko o zagadnienie, co Pomorze, Prusy Wschodnie i Prusy Zachodnie (a także Śląsk) wniosły do zbudowania potęgi Prus, ale też, co zyskały i jakie z ich włączenia w obręb państwowości pruskiej, a następnie Rzeszy Niemieckiej wynikały problemy polityczne, społeczno-gospodarcze i demograficzno-etniczne. Próbę takiego spojrzenia na dzieje Pomorza zamierza podjąć zespół autorski *Historii Prus* w przygotowywanej, pod redakcją piszącego te słowa, w powstałej na bazie poznańskiej placówki Zakładu Historii Pomorza – Pracowni Dziejów Niemiec i Stosunków Polsko-Niemieckich IH PAN. Jak dotąd ukazał się pierwszy tom tego opracowania, obejmujący dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych, czyli od 1500 po rok 1701⁶⁵. W kształtowaniu się państwa pruskiego, którego kolebką

⁶⁴ J. Hackmann, *Gerard Labudas Konzeption der Geschichte Pommerns*, Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands, Jg. 41, 1981, s. 109-134; w wersji polskiej: *Gerarda Labudy koncepcja historii Pomorza*, „Przegląd Zachodniopomorski”, 1994, z. 2, s. 7-36; tegoż, *Deutschlands Osten – Polens Westen als Problem der Geschichtsschreibung. Anmerkungen zu einer Vergleichenden Historiographiegeschichte*, [w:] *Deutschlands Osten – Polens Westen.*, hrsg v. Mathias Weber, Frankfurt/M 2001, s. 209-235.

⁶⁵ B. Wachowiak, przy współudziale A. Kamińskiego, *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500-1701)*, Poznań 2001, ss. 714. (*Historia Prus*, t. I, pod red. B. Wachowiaka). Dalsze tomy w przygotowaniu.

była niewątpliwie Brandenburgia, opanowanie Prus Książęcych i uzyskanie w nich przez elektorów brandenburskich w 1657 r. suwerenności oraz przejęcie w połowie XVII w. części byłego Księstwa Pomorskiego odegrało bez wątpienia podstawową rolę. Z drugiej strony aneksje brandenburskie wywarły również istotny, nie zawsze bezproblemowy wpływ na dalsze dzieje wewnętrzne obu wymienionych części składowych Wielkiego Pomorza. Zmiana przynależności państwowej Pomorza i Prus Książęcych miała też swoje ważne reperkusje międzynarodowe. Spojrzenie na dzieje Pomorza i Prus Książęcych z perspektywy pruskiej stwarza też okazję do przedstawienia następstw, jakie wynikły dla nich z dalszego rozwoju państwa pruskiego. Z terytoriów, które odegrały decydującą rolę w procesie powstania państwa brandenbursko-pruskiego, wraz z przyłączonymi później w rezultacie rozbiorów Polski Pomorzem Gdańskim i Wielkopolską, po zjednoczeniu Niemiec w 1871 r. jako Cesarstwa stały się peryferyjnymi prowincjami, najsłabiej rozwiniętymi ekonomicznie, cierpiącymi z powodu Land- und Ostflucht oraz korzystającymi z zasiłków z kasy centralnej w ramach tzw. Osthilfe.